

միանգամայն կրկին ընդհանուր աղբիւր՝ վե-
րոյիշեալ «Բարուախօսն» եւ հետզհետեւ առակ-
ները:

(Հ-Գ-Ն-Ի-Ե-Ի)

Հ. Յ. Տ.

Ս Ա Ց Ե Ն Ա Ւ Ռ Օ Ս Ա Վ Ա Ն

Հ. ՅԵՐԾԵՆԻՔԻ ՔՆՆՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՆԵՆԵՐ «ՀԻՅՏՏՈՅՔ ԵՒ ՀՈՅՔ. ԳՐԲԻՆ ՎՐԵՑ»

Եւնսէն իւր «Հատեան արձանագրու-
թիւնք» ծածօթ հատուածին վրայ, որ նախապէս
լոյս տեսած էր ի Թերթին Zeitschr. d. D. Morg.
Gesellsch. (1894, հատոր 48) վերոյիշեալ գիրքը
հրատարակեց: Ըսոր մէջ արձանագրութեանց
ընթերցման իւր ձեռնարկած ծանր աշխատու-
թիւնը կը շարունակէ. եւ ի մասնաւորի հետա-
մուտ կ'ըլլայ «Հատեան» արձանագրութեանց
հնդկի-գերմանական հայերէնին հետ ունե-
ցած աղբիւրին՝ որ իրեն աներկբայելի է: Գրքին
մեծաւ յուզմամբ գրուած նախաբան ծանօթու-
թեանց մէջ գիրքաւ կը տեսնուի հեղինակին
ընականացեալ զգացած դառնութիւնն եւ ամբող-
ջութիւնը, որ իւր ընթերցման ծանր գործը՝
(ի բաց առնելով Արեւելոգորֆի յօդուածն որ
յեականս իւր եղբակցութեանց կը հաւանի
Zeits. f. ASSYR, Հտր. ԺԱ.) չորս տարւան միջո-
ցին մէջ եւ ոչ մէկ կողմանէ լուրջ հետազո-
տութեանց չիւթ եղած է. մանաւանդ թէ եղած
են չբացառողներ, որոնք Թերթահատուածի մը
ուսերնին շարժելով ւաքերնին գարձուցած են,
մինչեւ եղած են նաեւ պոխարակելով խօսող-
ներ՝ առանց բնագրաց անձնական ուսումնասի-
րութեան, ուստի եւ առանց բաւականութիւն
ստացած ըլլալու: Եայսմ. մասին ստորգ. է որ
Եւնսէն բոլորովին անմեղ չէ, վասն զի պէտք
էր կամ նոյն լրագրին մէջ իւր ընթերցման
մեկնութիւնն այնպէս ճօնադրելու եւ ձեռել՝ որ

ամէն հետամուտ եղող կարենար համոզուիլ՝
նաեւ առանց արձանագրութիւններն աչաց առ-
ջեւն առնելու, եւ կամ (վասն զի այս չէ
ըրած, Թերթեւ նկատելով Նիւթին գծադրու-
թիւնը՝ լրագրական յօդուածի մը մէջ) պէտք
էր, ի սկզբանէ յայտարարել որ միայն այնպի-
սեաց իւր ընթերցման գործն դառնելու ձեռն-
հատութիւնը կը ձանձալ՝ որոնք նոյն իսկ ա-
յնագործութեանց եկողը պոխարակելու իւր եղբակ-
ցութեանց հետամուտ կ'ըլլան: Զայս Եւնսէն
ալ զգացած է՝ երբ իւր նախաբան ծանօթու-
թեանց մէջ (էջ ԺԶ) կ'ըսէ. «Ներդրման կարելու
եւ նախապայարմանէ զերեւելողներուն» իմ ըն-
թերցման փորձերու մասին նպատաւոր կար-
ծիք մը կազմել ապու համար՝ կարծեմ թէ
լիով բաւական էին առաջին հետազոտութեանս
մէջ ձեռք բերած եւ հրատարակած արդիւնք-
ներս: Բայց անոնց ճշգրտութեան վրայ զանազան
համոզելու համար՝ կարեւոր էր ամբողջ գործիս
եւ արձանագրութեանց իսկ ընդարձակ ուսումն-
ասիրութիւն մը, Սակայն երբ Եւնսէն քանի
մը տող ետքը կը շարունակէ թէ. «Ըսոր կար-
ծեմ թէ կրնամ քսել որ՝ ստացած արդեանցս
ամբողջ շարքը պէտք է որ զերպրանշիւր որ
համոզէ՝ առանց արձանագրութիւններն անձամբ
ալ ւաքէ անընելու աշխատութեան, բաւական
որ այնպիսին իւր համոզուելուն չհակառակի.»,
այսու կարծեմ որչափ ալ այս արդարացի ըլլայ
կամ ոչ՝ Եւնսէն նոր սխալ քաղ մ'առած է
իւր յատուկ շահուն դէմ, վասն զի ասով
գարձեալ այս նոր գործին վրայ վեր ի վերոյ
դատաստանի մը նպատակը՝ քննադատն արձանա-
գրութեանց խորաշինն ուսումնասիրութիւնն եւ
կեցողցած կ'ըլլայ: Վասն զի (եւ զայս իրին պայ-
ծառութեան համար հոս անմիջապէս ծանու-
ցանելու ենք,) նոր գիրքս յիշեալ լրագրին մէջ
լոյս տեսած առաջին հետազոտութեան անող
լեզունով չէ ամենեւին, քան ընթերցման բուն
մեկնութեան նկատմամբ, մանաւանդ թէ վեր-
ջինս՝ առաջին հետազոտութիւնը կ'ենթադրէ:
Եւնսէն կրնար ամենայն իրաւամբ այս այսպէս
ընել, եւ պարտաւոր չէր իւր ընթերցման ոճն
եւ ընթերցքը գարձելու մանրամասն առջեւնիս
դնելու, ցորչափ մինչեւ իւր նոր գրքին հրա-
տարակութիւնը՝ յիշեալ հետազոտութեան դէմ
ծանր, լուրջ առաքելութիւն մը, երեւան չէր
հանուած: Վասն զի Սէյսի մը կամ Հալէփի մը
անոր դէմ յատուց բերած ըլլալ կարծածն
այնպէս վեր ի վերջը էր, որ Եւնսէն իրաւամբ
կրնար առանց ծանրանալու միայն անցնիլ, ինչ-

* Մեր խոստացածին համեմատ՝ Հ. Յիմլերի
այս քննադատութիւն, նկատելով Պրոֆ. Եւնսէնի գոր-
ծին մեջ Հայոցս համար ունեցած անհամեմատ մեծ կա-
րեւորութիւնը՝ ամբողջական թարգմանութեամբ կը յրա-
տարակենք այս եւ յաջորդ թուով: Եղբաւս, որչափ
ալ Նիւթը չոր ըլլայ՝ նետադրական է ամենուս համար:
Ժամօթութիւնք՝ հեղինակին ն: Գործոյն կատարելու-
թեան համար՝ հայկաթեղիք մեզ հատեան նշանադրող
բաւական պատկանելի մաս մը:

ԵՄՐ.

պէս եւ իւր նախաբան ծանօթութեանց մէջ ալ ըրած է դժ. Լ. Մեսսերմարիի՝ «Գիտաբանութիւնը հատեան արձանագրութեանց վրայ» անուն հրատարակութիւնը՝ որ Եւնսէնի առաջին հատուածին դէմ՝ իր դառնայ եւ իր ջանայ պայցուցանել թէ անոր ընթերցման եղանակն արդէն ի սկզբանէ վրիպեալ էր՝ Եւնսէնի նոր գրքին լոյս տեսնելէն ետքը հրապարակ ելաւ, հետեւաբար Եւնսէնէն չէր կրնար նկատողութեան առնուիլ:

Արդ ես ալ կրնայի Եւնսէնի առաջիկայ գրքին վրայ խօսած միջոցի՝ — ենթադրելով որ իւր առաջին հետազոտութեան մէջ պայցուցած հիմնական սկզբանցն յեազան հաւան եմ՝ — միայն այս շարունակութիւնն ի նկատի առնուլ առանց դարձեալ առաջին սկզբանց անդրադառնալու: Սակայն այսու ընթերցողաց ամենեւին ծառայած չէի ըլլար: Բաց աստի ինք զինքս եւս առաւել պարտաւոր իր համարիմ հոս, Եւնսէնի ընթերցման նաեւ առաջին սկզբանց վրայ ծանրանալու, վասն զի այլուր հրապարակուել արձանագրութեանց ցած մտքով մտաւորական յայտնելու ցած մտքով չունեցայ:

Թերեւս կարելոր է իրեն շահուն համար, որ հոս բացայայտ խոստովանիմ, — վասն զի կրնայ նոյնն այլոց ալ պատահած ըլլալ, — որ երկար ժամանակ Եւնսէնի Հատեան խուզարկութեանց մասին անտարբեր եւ բաւական սեկետիկ էի, որ իւր առաջին հետազոտութիւնը վերոյիշեալ լրագրին մէջ, ինչպէս եւ առաջիկայ գիրքը վեր ի վերոյ կարգալու ետքը, շատ շատ «հարաւոր է, ի բայց ոչ թէ «ստոյգ է, ի ազդեցութիւնը զգացի, մասնաւոր որ երկու տեղն ալ յառաջ բերուած թարգմանութեան փորձերը զիս համոզելու չափ զօրութիւն չունէին: Սակայն այն վայրկեանէն որ՝ ես անձամբ արձանագրութեանց մեծ գարիկ եւ ջանացի որ անոնց ձեռքոյն Եւնսէնի ցուցումները վրաս ներգործեն՝ տեսայ միշտ աւելի մեծ ստուգութեամբ՝ որ Եւնսէնի ընթերցման ծանր գործին մէջ իրմէ յայտնուած անհակառակելի իրողութեանց եւ ոչ միայն՝ առաւել կամ նուազ հաւանական հնարաւորութեանց վրայ է խնդիրը: Բնականաբար այս պէտք չէ այնպէս հասկնալ՝ իր բնական ընթերցման ընթացքը հաստատանքներն ուղիղ են եւ թէ սրբագրուելու կարօտ չեն: Ասոր դէմ կ'ենլէ այն՝ որ ինքն իսկ Եւնսէն իւր մեկնութեանց մէջ, յընթացս տարեաց ինչ ինչ կէտեր փոփոխած է: Դաեւ իւր այս նոր գրքին մէջ, ինչպէս անձնական տեղեկութիւններէն գիտեմ, (թէ եւ մասամբ ոչ այնչափ կարեւոր) շատ փոփոխութիւններ պիտի ընէ: Կիւիթին կա-

րելորութիւնն ի նկատի առնեալով՝ այս շատ հասկանալի է: Գիտութեան հակառակ եղած կ'ըլլար այս դէպքին մէջ պնդելն եւ հնչելն ինչպէս, եւ ոչ թէ յառաջդիմութիւնը, փոփոխութիւնը: Ի վերայ այսոր ամենայնի Եւնսէնի ընթերցման գործոյն մըն է՝ — առաջին տկար փորձերէն սկսելով մինչեւ այն աստիճանը, յոր այսօր հասած է՝ — ոսկին թելի մը պէս՝ ձեռք բերուած արդեանց ամբողջ գումար մը աչքերնուս առնելէն կ'անցնի, որ միայն եւ անկորուստ շահ համարել է:

Յաջորդաւ պիտի փորձեմ ընթերցողին արձանագրութեանց առաջնորդութեամբ ցուցնելու թէ ինչու Եւնսէնի ընթերցումն յեազան բողոքողին յարող համարելու է: Ան այս՝ Եւնսէնի իսկ հաւանութեամբն իւր նոր, կուրեւոր գիտեմքն մէկ քանին, զորոք գրքին աւարտելէն ետքն յարողոցն ցած է յօգուտ պիտի գործածեմ:

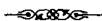
Ա. Գլխաւոր հարցումն է թէ՛ Արդեօք Եւնսէն ստուգիլ արձանագրութեանց իմաստին թափանցած է: Իրաց այս դիրքին մէջ — խնդիրն ինչպէս ծանօթ է գաղափարագիր եւ ձայնանիշ գրութեան խառն եղանակի մը վրայ է, — շատ դիւրին է «Հառեան», արձանագրութեանց իմաստն մեծաւ մասամբ համընթալը, առանց արտաբերութեան միակ նշան մ'ալ պայցուցած ըլլալու: Հոս գաղապարաւոր կ'ըլլար ի սկզբանէ՝ ընթերցողը մը բոլոր եղանակը, ի թէ՛ զ. օր. կարելի ըլլար ապացուցանել թէ երկար արձանագրութեան մը մէջ, որուն վրայ իւր ընթերցման միջոցին մեծամեծ եւ ծանրակշիռ եղբակցութիւններ կը կազմէ, պատկերաց խմբերը սխալ կարգաւ կը կարգույ: Այսպէս զ. օր. — ի բաց տանելով ուրիշները — Պայսէրն ընթերցման փորձն անոր համար ի սկզբանէ վրիպեալ էր, վասն զի ջերարիս Ա. յն արձանագրութիւնը, զոր իւր փորձերուն հիմնադրած էր չորս տեան բաժնած էր՝ փոխանակ Եւնսէնի ըրածին պէս ամբողջ մէկ գծի վրայ ընթերցելու: Մեսսերմարիի այլուր հաղորդածին համեմատ (էջ 7) (185) Պայսէր այսօր իւր առաջին ընթերցման եղանակը լքած է եւ արձանագրութիւնը կը կարգայ երկու տեսմամբ: «Թէ երկուքն իրն իրաւունք ունի, (այսինքն Պայսէր) իւր երկու տեան ընթերցմամբ՝ թէ Եւնսէն իւր ուղղակի

1 Համեմատ նաեւ Եւնսէնի նոր յօդուածը «The undeiphered Hittite Inscriptions. In reply to professor Sayce: ի Թերթրի The Expository Times 1899 Ապրիլ: Այս յօդուածը հաղի քննադատութիւն աւարտելէն վերջն աչքս հանգիւցեալ:

միտահւն ընծիեցմամբ) կարելի չէ՝ դիտածիս
Համեմատ՝ արձանագրութեան մէջ տեսնուած
խմբերուն վրայէն որոշել: Հարցմանս պատշաճ
պատասխանի կը տրուի երբ ընծիեցումն յաղդի
թերեւեմ Պայսերի նպատակաւ որ ըլլայ յոյն՝ որ
Եէնէնի իւր գրութեամբը կը ստիպուի ցոյց տալ
անկեան վրայէն ցաղեղել, անհաճոյ իր մը՝ որ
նաեւ այս գրութեան սխալ ըլլալը կը ցուցնէ: Եւ
Մետաքէմիօ իւր այս մէկ դիտողութեամբ իսկ՝ կը
ցոյցաբեր թէ շատ վերի չվերջ կերպով արձան-
նագրութեանց մէջ մասած է Վասն զի կա-
րելի չէ՝ առանց ջերարիտ Մ.ոյն իմաստին կամ
որոտաբերութեան նշոյն իսկ միտել բառ մը հա-
կնալաւ, իմբերուն պարզ համեմատութեամբը
միայն տեսնել որ Եէնէնիի ուղիղ գծի վրայ ըն-
ծիեցում մը միայն արձանացի է: Այսպէս Պայսեր
թէ Մետաքէմիօ, ինչպէս նաեւ Ռէքէնտրոֆ՝
Եէնէնիի նշոյն լրագրին մէջ մէկ դիտողութեան³
ստիպելով՝ Կ'ընդունին երկու կարծեցեալ սինեթը
Ա եւ Բ մէկ կողմանէ, Գ եւ Դ միւս կողմանէ:
Բայց թէ Բ եւ Գ ալ՝ հետեւաբար նաեւ բոլոր
չորս կարծեցեալ սինեթը՝ շարունակաբար մէկ
գծի վրայ կարգալաւ է՝ Կ'առուցանէ մեզ անհա-
կառակելի կերպով (Գ 2) (Գ 2)

յաջորդէն կարելի է տեսնել: Բազմաթիւ ար-
ձանագրութեանց մէջ կը նշմարուի ա) առաջին
դեպքէն Բոյնիս մը, այսպէս ձեր. Ա. 2, ձեր. Բ. 3,
Մարաշի Ա. 1, Օրդասու. 2, Բոր. 2, Բուլղ. 1,
Վիրջուլու. 1, բ) երկրորդ տեղիւր Բոսնացի մը.
այսպէս նոյն արձանագրութեանց մէջ ձեր. Ա.
2, ձեր. Բ. 4 (?) Մարաշի Ա. 3, Օրդասու. 2,
Բոր. 2, Բուլղ. 2, Վիրջուլու. 2, Բաց աստի Համայի
մէջ Ա.—Գ. 1) նոյնպէս երկրորդ տեղիւր բուռնցք
մը կը նշմարուի, մինչ Հոս առաջին տեղւոյն մէջ
փոխանակ բաց ձեռքին՝ կայ ասպատան + Գ.
Այս աստուածոց յատկանշի՞ր՝ ասպատան + X
կը գտնուի նոյնպէս Բուլղ. 3. Գիւրիւնի Բ. 2,
եւ ինչպէս կ'ենթադրենք՝ նաեւ Իվրիդի Ա. 1 մէջ
ուր որ ես Ենեսէնի Ա. 1 տախտակին հակա-
ռակ՝ կ'ընդունիմ թէ պարզ X նշանը կայ, որ
եւ անմիջապէս քովը գտնուած բեկորին վրայ
ասպատանը կը լրացնէ: Վերջապէս Գիւրիւնի
մէջ Ա. 4, Բ. 6 (Համա նաեւ Բ. 1 եւ 2) առա-
ջին տեղիւր՝ նշան մը կայ (տախտ. Ա. 2) որ
հաւանականաբար եռասունընը կը ներկայա-
ցնէ: Այս ամէնէն կը հետեւի որ 1. Բոյնիս
արձանագրութեանց մէջ առաջին աստուածու-
թեան մէհնագրոյնն է, եւ այն՝ այրական աս-
տուածութեան: 2. Բուռնցքը՝ երկրորդ եւ
հաւանականաբար իգական աստուածութեան
մէհնագրոյնն է, թերեւս այն աստուածութեան
զոր թագուհւոյ մը գլխովը՝ կը տեսնենք ձեր. Բ.
Ա. 2, 5, ձեր. Բ. 3, Ֆրակիոնի (նշան մը, տախ-
տակ Գ. 8) մէջ: Բաց աստի երկրորդ տեղիւր՝
բուռնցքին կանգուն գործածութիւնը կը ցու-
ցնէ որ առաջին տեղիւր գտնուած այլեւայլ
կանգուն մէհնագրոյնները (բաց ձեռք, ասպա-
տան + X, եռասունընը) մի եւ նոյն աստուա-
ծութեան ծանոցիչներն են, եւ այն՝ անշուշտ
աստուածոց պետի, բուռնցքով բացատրուած
աստուածութեանց երկին: Այս երկու գլխաւոր
աստուածութեանց մէհնագրոյններէն զամ ար-
ձանագրութեանց մէջ գ) երրորդ աստուածու-
թեան մը մէհնագրոյնները կան, այսինքն ա)
է լիւ. երկնցուած ձեռք մը զ. օ. ձեր. Ա. 3,
ձեր. Գ. 2, Ֆրակիոնի, Իվրիդ Ա. 2, Մարաշի
Ա. Բ. Բ) երկի մարդու մը վարի կէտը,
երկու քաղաք սրունքները ներկայացընելով,

զ. օ. Գիւրիւնի Ա. 4, Բ. 6, (տախտ. Ա. 4), որուն
հետ անշուշտ ձեր. Բ. Գ. 4 երկասրուն պատկերը
նոյն է. գ) որովհետեւ Համայի Ա.—Գ. Եայրի
Ո թ Ո Գ ի նշանը, զոր կարելի է գտն տաշ-
տին վրայ նշմարել,² ձեր. Գ. 4 ի երկասրուն
մէհնագրոյնին պէս՝ նման բան մը կը բացատրէ,
ուստի ապահովաբար կրնանք ընդունիլ որ նաեւ
Ո թ Ո Գ ի ուրի մէհնագրոյնին ներկայացու-
ցած աստուածութեան հետ մի եւ նոյն է: Միւս
կողմանէ ալ ձեր. Գ. 2 ի համեմատ այնպէս
կ'երեւոյթ թէ՛ առ ի շնչ երկնցուած ձեռքը
Ո թ Ո Գ ի հետ նոյն ըլլայ. ուրեմն —, ք եւ ի մի
եւ նոյն աստուածութիւնն ներկայացընեն: Այս-
պէսով Համա Ա.—Գ ի մէջ աստուածամուրքի եւ
երրորդ աստուածոյ մ'երրորդութիւն մը կայ, մի
եւ նոյն երրորդութիւնը՝ որ կը նշմարուի Ֆրակ-
իոնի մէջ, զարդենալ (թէ եւ քանի մ'այլ աս-
տուածութեամբ ձգխացեալ) ձեր. Ա. (եւ Բ.?) ի,
Մարաշի առիւծի, Գիւրիւնի մէջ: Միայն եր-
կրորդութիւնը՝ այսինքն աստուածոց պետն եւ
իւր ամուսինը՝ կը նշմարուի Օրդասուի, Բորի,
Բուլղ. Գ ի Վիրջուլոյի մէջ, իսկ միայն երկու
այր աստուածութիւնը՝ Իվրիդի մէջ եւ տաշ-
տին վրայ:

ՅԵՐԵՐԵՐԵ

ՆՈՐ ՀՐԵՏԱՐԱՎՈՐԹԻՒՆՔ

63. H. ADJARIAN, Etude sur la langue Laze. Paris 1899.
8° pp. 110.
64. ԱՌԱՅԵՆԻՄԱՆ Է. — Դալիլի, Նրա կենսաց եւ գիտա-
կան գործունէութիւնը: ՏՃ. տպ. Մ. Շարաժէ եւ
Ընկ. 1899, 8° 102 էջ. Գին՝ 25 Է. [Թիֆլ. 4. Հրտ.
Ընկ. Թ. 157.]
65. ՎԻԼԷԼՄ՝ՆԱՐԻՓ, Հրոյս Անշուք, որ ողնշուք տեսնէ:
Թարգմ. Օր. Ե. Տ. Ն. Թիֆլիս. 1899 Տպ. Ծ. Մար-
տիրոսանցի (Թիֆլ.) Հայոց Հրտը. Ընկ. Թ. 156) էջ
17. Գինն է 3 Է.
66. E. TEZA, Traduttori nuovi e vecchie Visioni. Note-
relle Dantesche. Venezia 1899. 8° pp. 26.
67. ԼԷՕ. — Գլադստուն. Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ռոտի-
նեանցի. 1899. (Թ. 4. Հրտը. Ընկ. Թ. 163.) էջ
280. Գին՝ 80 կոպէկ:

63. H. Adjarian, Etude sur la langue
LAZE. Բարբոլիս ուրիշ ասպարէս մ'ընտրած է Հոս
Հ. Աճառեան, քննութեան նիւթ առնելով Լա-
զերու լեզուն: Գրուածքս նախ ըլլա տեսած է «Պա-
րիսի Լեզուագիտական Ընկերութեան Տեղեկա-
գրոց» մէջ (Mémoires de la Société de linguis-

¹ Ասոր տեղ յաջորդեալուն մէջ X.

² Մի եւ նոյն նշանն իբր աստուածանշան մէհնա-
գրում՝ կայ նաեւ տաշտի արձանագրութեան մէջ, զոր պետք
է ընդթել Ս նշանին հետ, ինչպէս Ենեսէն ըրած է (տախտ.
Գ. 9.) Համա, ձեր. Գ. 4:

¹ Վերին նշանին անց յաջորդող մէջ նմանապէս
X նշանը:

² Իմ կարծեաց հոս ալ՝ Ենեսէնի տախտ. Ա. 1
հակառակ՝ պարզապէս X նշանն վրայ է ինքորը: